

KICSINYÍTŐ-BECÉZŐ KÉPZŐINK TÖRTÉNETÉRŐL

T. SOMOGYI MAGDA

(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

A dolgozat tárgya, vizsgálati szempontok

Mai nyelvünkben a kicsinyítő-becéző funkciójú képzők köznevek melletti használatának terjedését figyelhetjük meg. A jelenség ugyan nem új keletű, de egyre gyakoribbak az *üzi* 'üzenet', *pari* 'paradicsom', *tali* 'találkozó, randevú', *pöresz* ~ *pöri* 'pörkölt', *ruci* 'ruha', *naci* ~ *nacó* 'nadrág', *telcsi* ~ *teló* '(mobil)telefon' stb. típusú szóalakok nemcsak a bizalmas nyelvhasználatban vagy az ifjúsági nyelvben, hanem a semleges köznapi diskurzusokban is.

Mindez ugyan számos nyelvhelyességi, stiláris és pragmatikai kérdést is felvet, de ha az érdekel, hogy milyen előzményei vannak e nyelvi jelenségnek, érdemes visszatekintenünk a kicsinyítés-becézés történetére, néhány jellemző példa segítségével bemutatni az egyes képzők eredetét, képzőbokrok kialakulását, a szóképzési rendszerben elfoglalt helyüket, valamint szerepük változását az egyes nyelvtörténeti korokban.

A kiindulást természetesen azok a morfémák és képzéstípusok képezik, amelyek valamiféle kicsinyítő és/vagy becéző funkcióval elemezhetők ki a mai szóképzési rendszerből, de nem maradhatnak ki az áttekintésből azok a szóelemek sem, amelyek idő közben elhomályosultak vagy elavultak, és csak történeti szempontból értelmezhetők, vagy a nyelvújítással hozhatók kapcsolatba.

Foglalkozni kell az egyes gyakori képzők (-ka/-ke, -cska/-cske) és a velük azonos szóvégek párhuzamos meglétének, ill. az ezzel összefüggő analógiák működésének kérdésével, valamint azokkal az idegen nyelvi hatásokkal, amelyek ezeket a képzőket erősítették (pl. *lebege* > *lepke*, szl. *macska*).

Áttekintő jelleggel ki kell térni arra, hogy az egyes nyelvtörténeti korokban mely képzők, képzőbokrok tölthettek be kicsinyítő-becéző funkciót, és melyek őrződtek meg máig. Arra a kérdésre is megpróbálok válaszolni, hogy az eddigi tendenciák alapján mi várható a szóképzés e speciális területén mind a képzők állományát, mind az eredeti szerepük esetleges megváltozását illetően. Érdekes és informatív lenne egy komplex táblázatos összefoglalás, azonban a nagy elemszám miatt a dolgozat terjedelmét ez túlságosan megnövelné.

A területi-nyelvjárási vonatkozásokat csak röviden érintem, fenntartva azt, hogy a nyelv története a nyelvjárások története, ha az egyes jelenségeket nem tudjuk is mindig pontosan lokalizálni.

1.1. A kicsinyítő-becéző képzők meghatározása, helyük a képzőrendszerben

A kicsinyítés mint képzőfunkció elsősorban a köznév alapú képzéseknél vehető számba, a becézés pedig a tulajdonneveknél, ezen belül is a személyneveknél. Első ránézésre ez a megkülönböztetés célszerűnek és egyértelműnek tűnik, de egészen nyilvánvaló, hogy a becéző képzés és a kicsinyítés szoros rendszertani kapcsolatban és kölcsön-

hatásban van: egyrészt mint fogalmak erősen összefüggnek, feltételezik egymást, másrészt jelentéstartalmuk jó néhány esetben kibővül, nemcsak a kicsiség és a kedveskedés, hanem pl. a lekicsinylés, lenézés, elutasítás kifejezésére is alkalmasak mind a személynevek, mind a köznevek esetében. (Természetesen a lexikalizálódott képzések e körön kívül esnek, pl. *róka, fiók, fióka, szánkó*, valamint a színnevek közül a *szürke, szőke* stb.) Az összevont kicsinyítő-becéző képzők megnevezés használata tehát nem a névtani szempontok mellőzését jelenti, hanem az azonosságokat helyezi előtérbe.

1.2. A vizsgálandó morfémák és az elemzett adatok

Az egész nyelvtörténet folyamán a kicsinyítésnek vannak a legváltozatosabb eszközei, az elemek újabb és újabb variációkban jelentkeznek (vö. Szegfü 1992: 303). Mai nyelvünkben is igen változatos a kicsinyítő-becéző képzők állománya, napjainkban is felbukkannak korábban nem adatolt változatok, azt majd az idő dönti el, hogy melyek tudnak meggyökeresedni.

A rendkívüli elemgazdagság nem tárható fel egy rövid áttekintésben, ezért most csak a legjellemzőbb képzőkre, képzővariációkra térek ki. A kiindulást természetesen – mint már említettem – a leggyakoribb, ma is működő elemi és összetett képzők (képzőbokrok) adják, de foglalkozom az elhomályosult vagy elavult, csak történetileg kielemezhető formánsokkal is. A példaanyag zöme szótárakból (TESz., EWUng., MSzFgrE., ESz., MKsz., NyÚSz., ÉKsz.²), leíró és történeti grammatikákból (TNyt., MGr., Str.Morf.) és különböző, az irodalomjegyzékben hivatkozott nyelv- és névtörténeti monográfiákból, szinkrón és diakrón elemzésekből származik. A közkeletűnek számító, több helyütt is előforduló adatok mellett nem feltétlenül tüntetem fel a forrásokat. Egyéb esetekben viszont igyekszem pontosan hivatkozni. Szükség és lehetőség szerint általában zárójelben közlöm a vonatkozó nyelvi adatok első ismert előfordulásának évszámát. Több esetben olyan példaszókat is felsorolok, amelyek egyelőre csak a beszélt nyelvben találhatók meg, mértékadó szótárakba még nem kerültek be.

2. A vizsgálati szempontok

Az érintett képzők számbavétele a morfológiai, szófaji, szemantikai és funkcionális jellemzőik, produktivitásuk, valamint történeti vonatkozásaik, más képzőkkel való összefüggésük alapján történhet. A következőkben e szempontok szerint igyekszem áttekinteni azokat a fontosabb kérdéseket, amelyek többségének megválaszolása bár csak egy külön, e dolgozat kereteit szétfeszítő elemzés alapján lehetséges, a kérdések felvétele is közelebb visz a denominális névszóképzés e részrendszerének megértéséhez általános és magyar nyelvészeti vetületben is.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kicsinyítő-becéző képzésben részt vevő szóelemek (szótövek és képzők), valamint a képzéssel létrejött származékok komplex vizsgálatakor természetesen a diakrón és a szinkrón megközelítést nem lehet mereven szétválasztani, és mindenképpen szem előtt kell tartani a problematika területi vonatkozásait is, ezekre – ha csak érintőlegesen is – ki kell térni.

2.1. A kicsinyítő-becéző képzők szerkezete, alaktani jellemzői

Mai nyelvünkben is vannak egyelemű képzők a vizsgált körben. Leíró és történeti vonatkozásban nem mindegyiküket értékelhetjük azonosan ebből a szempontból. Az

egyetlen magánhangzóból álló formánsok biztosan egyeleműek (-a/-e, -ó/-ő, -u és a ma is gyakori és produktív -i), ma már nem bontjuk elemeire a -ka/-ke, -cska/-cske, -kó/-kő, -ci, -csi, -us, -is formánsokat, ezek összetett voltát csak nyelvtörténeti szempontból lehet igazolni, mivel már nem tartunk számon -cs, -k, -c, -s stb. kicsinyítő képzőket. Összetettnek tekinthetők az -ica, -ika/-ike stb., mert elemeikre bonthatók mai leíró szempontból is, és több olyan származékuk is van, amelyben csak ebben az alakban fordulnak elő (vö. *ládí, de ládika, *ágyí, de ágyikó). Tehát az egyes képzők szerkezeti kérdései más megítélés alá eshetnek, ha tekintetbe vesszük a történeti adatokat.

Fontos és jellemző, hogy a kicsinyítő-becéző képzők szóhoz kapcsolódása a legtöbb esetben nem felel meg annak a Str.Morf.-ban több helyen is megfogalmazott szabályszerűségnek, mely szerint a magyar morfológia szóalapú, vagyis a képzők is valamely teljes tőhöz, szótári szóhoz járulnak (vö. 140, 170). A kicsinyítő és a becéző képzők többségét a szavak csonkított/csonkult változatához illesztjük: *boci, csoki, nyuszi, kolesz, Janó, Julcsi* stb. A kisebbséget képviselik a *kertecske, tálka, Editke* típusú származékok, ahol a képzőt leválasztva a teljes szót kapjuk meg. Az egyes képzők jellemzésénél érdekes kitérni arra, hogy járulhatnak-e teljes tőhöz.

2.2. Az alapszó szófaja szerinti meghatározás

A kicsinyítés és a becézés valamiféle megkülönböztetése kapcsán már kiderült, hogy a köznév, illetőleg a tulajdonnév mint alapszó megkülönböztetése esetünkben külön jelentőséggel bír. Mindez azonban nem határolja le a kérdéskört, ugyanis már egészen korai adatokból kiderül, hogy kicsinyítő képzők melléknevek mellett is jelentkezhetnek pl. *apród* (1300), *kicsid* (1551), és jelentkezhetnek ma is, pl. *kicsike, butuska, fíncsi*. Érdekes, hogy többségükben az új származékok is melléknevek maradnak.

Ezen túlmenően – nem rendszerszerűen, de egyértelműen – vannak adatok, melyek igei alapú képzést igazolnak, természetesen itt elsősorban a nyelvújítás „szabálytalanságai” kerülnek előtérbe (vö. *szipka, találka*), de mindenképp meg kell említeni ezeket, mert újra csak azt látjuk, hogy a magyar szóképzési rendszerben a szófajváltásra, szófajtartásra vonatkozó szabályok e képzések tükrében nem értelmezhetők mereven. Az így létrejött alakulatok nem okoznak rendszerzavart, igaz, nem is válnak termékeny min-tává (vö. T. Somogyi 2011: 232). Az is igaz, hogy a kicsinyítő jelentés és funkció nem érvényesülhet megfelelően a deverbális származékoknál.

Az igei alapú képzések kapcsán meg kell említeni azokat a *ka/ke* végű főneveket, amelyeknek a végződése alakilag megegyezik a -ka/-ke képzővel, de nem sorolhatók a kicsinyítő jelentésű származékok közé, mivel a -kál/-kél gyakorító képző -l elemének elvonásával keletkeztek, pl.: *irka < irkál, fírka < firkál, csuszka < csúszkál* (esetleg < csúsz-[ik] + -ka).

2.3. A kicsinyítő-becéző képzők gyakorisága, termékenysége

A képzőrendszer működésének egyik legfontosabb jellemzője, hogy a szóképzéssel létrejött származékok szolgálnak-e mintául újabb szavak megalkotásához, elég transzparens-e a képzésmód az adott szerepkörben, vagyis működhet-e analógia, és alapvetően milyen gyakran, milyen hatékonysággal fog előfordulni a vizsgált formáns. Az egyes képzőváltozatok továbbélése azonban nemcsak a gyakoriság és termékenység

függvénye, a kicsinyítés és becézés körében a játszi szóképzésnek, a nyelvi kreativitásnak is megkerülhetetlen szerepe van, ebből adódik az alaki sokszínűség is.

Az összetett, illetőleg bokrosuló képzőváltozatok gazdagságáról adott képet Hajdú Mihály (1974) az 1770 és 1970 közötti időszak becézőneveinek bemutatásában. Ezt áttekintve azt gondolhatjuk, a lehetőségek száma szinte végtelen. Ez a nagyfokú variabilitás feltehetően nem jelentkezik a köznévi alapú kicsinyítő képzéseknél, de az erre vonatkozó rendszeres vizsgálatok hiányoznak. Az egyes képzőváltozatok tekintetében a gyakoriságról az említett munka még nem ad számot, viszont az Általános és magyar névtanban Hajdú már a legtöbb becéző képzőt elemzi nemcsak gyakorisági, de területi szempontból is (vö. 2003: 649–69). Az újabb nyelvjárási vizsgálatok is egyértelműen azt mutatják, hogy az egyes kicsinyítő képzők gyakorisága vidékenként különbözhet (Kiss szerk. 2001: 354).

Mai nyelvünkben természetesen a csonkult tövekhez járuló becéző *-i* számít a legelterjedtebbnek és legtermékenyebbnek. (Feltehető, hogy a beszélt nyelvi terjedése köznévi alapszavakon nagyrészt ennek köszönhető.) A kicsinyítő képzők közül jelenleg a *-cska/-cske*, illetőleg a *-ka/-ke* látszik a legproduktívabbnak. Használatuknak – főnévi alapszó esetén megfelelő hangtani környezetben – elsősorban szemantikai korlátai lehetnek (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 168–72). A *-ka/-ke* és *-cska/-cske* produktivitási különbsége az utóbbi javára történeti okokkal is magyarázható (vö. Ladányi 2007: 153–65). Erre nézve ugyan nem állnak rendelkezésre vizsgálatok, de minden bizonnyal becéző képzőként is hasonló gyakorisági és termékenységi jellemzővel rendelkeznek a tárgyalt formánsok.

Fontos információ, hogy a 16–19. századi erdélyi szótörténeti adatok alapján is az a következtetés vonható le, hogy az erdélyi régiségben a *-cska/-cske* volt a leggyakoribb, „használatára szinte semmilyen blokkoló szabály nincs, bármilyen alapszón előfordulhat. A 4119 lokalizálható adalék közül 3311 (kb. 81%) tartalmaz *-cska* képzős származékot. Földrajzi szempontból pedig kivétel nélkül minden megyéből van rá adalék. Ha egy megyéből csak egy-két adalék származik, az biztosan *-cska* képzős” (Zsemlyei 2007: 251). Ugyancsak ebből a vizsgálatból tudjuk, hogy a *-ka/-ke* képző viszont e gyakoriságnak csak az egy tizedét mutatja (uo. 253).

2.4. A jelentés és funkció körülhatárolása

A kicsinyítő képzők jelentése szemantikailag azonos a *kis*, *kicsiny* szó jelentésével, a becéző képzőknak így körülhatárolható jelentése nincs, az csak pragmatikailag határozható meg. Fentebb már volt szó róla, hogy az egyes morféma-k betölthetnek kicsinyítő és becéző funkciót is, esetenként közszói származék is lehet becéző értelmű: pl. a *kutyuska* jelölhet nagy testű felnőtt kutyát, és ugyanígy a *Jánoska*, *Eszterke* névalak gyakran elsősorban a kicsiséget, fiatalságot jelöli a felnőttet jelölő, hivatalos *János*, *Eszter* alapelakkal szemben.

Itt kell megemlíteni a lexikalizálódás különböző eseteit is, bár általános megfigyelés szerint a kicsinyítő képzős szóalakoknál viszonylag ritka ez a jelenség. A becéző névalakok hivatalossá, anyakönyvezhetővé válása egyre gyakoribb, ezek többsége képzett, pl. *Gergő*, *Ilka*, *Anikó*, *Bence* stb. A családnév-kincsben a személynév eredetű nevek körében nagy számban találhatók olyanok, amelyek valamely ma is élő vagy már elavult

becéző képzővel alakultak, és e származékok terjedelmes névcsaládokat alkothatnak, pl. *György* > *Györe*, *Györke*, *Gyurkó*, *Gyuris*.

A *-ka/-ke* képző nemcsak kicsinyítő képzőként működhet(ett). Már D. Bartha Katalin is számot ad egyéb jelentésárnyalatairól, többek között a 'valamire jellemző, valamihez tartozó' értelemben fordult elő: *otthonka* 'otthoni ruha', illetőleg melléknévi igenéven eszköz kifejezésére: *fűvőka* stb. (vö. 1958: 114).

Érdekes még az a magyarító kísérlet, amikor pl. a *-ka/-ke* formánst mint nőnévképzőt próbálták ki: így jött létre a (*János* > *Jan-* >) *Janka* 'Johanna', valamint a kevésbé sikeres *Istvánka* 'Stefánia'. A próbálkozásoknak 19. századi, illetőleg még korábbi előzményei is voltak (uo.).

A kicsinyítő jelentés és funkció módosulásának egyértelmű tünete a dolgozat elején említett nyelvi jelenség, vagyis a kicsinyítő-becéző képzők, elsősorban az *-i* partalan használatának a terjedése. Magának a kicsinyítésnek az eredeti funkciója háttérbe szorult, a játszi szóképzés inkább a nyelvhasználók közösségének összetartozását jelenti, nem a megnevezett fogalmakhoz, hanem a kommunikációhoz fűződő attitűdöt fejezi ki, viszont a gyakori használattal a kicsinyítés, becézés kiüresedik, gyakran öncélú gügyögésnek hat. Elsősorban a beszélt nyelvre jellemző az ifjúsági és a bizalmas(kodó) nyelvhasználatban (vö. T. Somogyi 2016: 101). Érdekes morfofonetikai megfigyelést is tehetünk, ugyanis az érintett képzők egyalakúak, nem illeszkednek akkor se, ha elvileg (etimológiaiilag) kétalakúak lennének, pl. *-ó*: *teló* 'telefon', *kombó* 'kombináció, összeállítás', *szenyó* (~ *szenya*) 'szendvics', *-kó*: *tetkó* 'tetoválás', *protkó* 'protézis', *szerkó* 'szerelés, öltözkék', *feszko* 'feszültség, ellentét', *-esz*: *pöresz* 'pörkölt', *bocsesz* 'bocsánat', *pálesz* 'pálinka'. Meg kell említeni, hogy a becéző képzőknél is megfigyelhető hasonló hangtani viselkedés: *Terka*, *Ferkó*, *Évica* stb., ami már ómagyar kori adatoknál is előfordul, pl. *Cseperka*, *Fehéra*. Ezek mintájára alkothatta meg Dugonics hösnője, *Etelka* nevét az *Etele* férfinév női párjaként. (Érdemes megjegyezni, hogy Petőfi csak az *Etelke* névváltozatot használja, a Petőfi-szótár adataiból egyértelműen kiderül, hogy Csapó Etelka és Egressy Etelka keresztnévét is mindig ebben a névalakban említi.)

A jelentéstani kérdések kapcsán merül fel a szinonimitás problémája is. Az egyes morfémák használati körét hangtani környezetük is befolyásolja, de rendkívül fontosak az esztétikai-stiláris szempontok, illetőleg egyes esetekben az újszerűség és a játékoság. A rövidségnek szintén kiemelt szerepe van, de nem látszik kizárólagosnak. A *Gáborral* vagy a *Jánossal* szemben a *Gabesz*, illetőleg a *Jancsi* semmivel sem rövidebb, viszont az *üzi* vagy a *pari* hangteste elhanyagolható az *üzenet*, illetőleg a *paradicsom* szóalaké mellett. A nagy produktivitású és gyakori *-i* képző a változatosságra törekvő képzések között már megszokottnak tűnik, erőteljesebb a stílusértéke pl. a *-csi*, *-ó* és *-esz* morfémáknak. Gyakran ezek valóban szinonimaként működnek: vö. *telcsi* ~ *teló*, *bocsi* ~ *bocsesz*. E kérdés kapcsán ki lehet még térni a becézett, kicsinyített szóalakok további kicsinyítésének, becézésének viszonylag gyakori előfordulására, elsősorban a *-ka/-ke* képzővel, pl. *Gabeszka*, *bocsika* stb. A képzőhalmozás stilisztikai szerepe, valamint az esetleges képzőbokok vagy összetett képzők megjelenése további elemzéseket igényel.

Egészen másként értékelhető két korán lexikalizálódott szavunk, a *ravasz* (1055) és a *róka* (?1353 tn., 1519) kettőse. Ugyan etimológiaiilag egy töről fakadnak, mind a

kettőn valamiféle kicsinyítő képző van, de csak miután a nagy valószínűséggel már képzősen örökölt *ravasz* melléknévesült, léphetett helyébe a később keletkezett, illetőleg elterjedt *róka*.

A személynevek (egyénnevek) változatos becézési lehetőségei a különböző képzőkkel már a nyelvtörténeti adatok megfigyelése révén is érdekes megvilágításba kerültek. Ki lehet következtetni, hogy nem szinonim képzőhasználatról van szó, a különböző becéző formák az ómagyar korban különböző személyeket jelöltek, tehát a variációk sokasága az azonosítást és az egyénítést szolgálta (vö. Szegfű 1991: 250). Ilyesfajta megkülönböztetés a későbbi korokban is kézenfekvő volt, ma már ugyan kevésbé van szóban a névörökítés, de ahol egy családon vagy egy közösségen belül több azonos keresztnévű egyén van, jellemzően különböző becéző névformákkal illetik őket a megkülönböztetés jegyében. Az, hogy az így használt képzők szinonimnak tekinthetők-e, további pragmatikai kérdéseket is felvet, amelyek tárgyalásától most el kell tekintenünk, de a képzőrendszer részletes vizsgálatakor mindenképpen ki kell térni a szinonimitás különböző szintjeire is.

2.5. A kicsinyítő-becéző képzők történeti vonatkozásai

Természetesen vannak még feladatok a kérdéskört újabban kutatni szándékozók számára is, de összességében elmondhatjuk, hogy mai kicsinyítő-becéző képzőállományunk eredete egy-két vitatható állítástól eltekintve etimológiaiilag elég jól feltártnak tekinthető (vö. D. Bartha 1958: 102–17; Szegfű 1991: 200–9, 1992: 271–2; ESz. képzőket tárgyaló szócikkei). Az eddigi kutatások eredményeit elemezve a rendszer összefüggései még világosabban látszanak, illetőleg határozottabban elválaszthatók egymástól a régi és az új elemek. Megfigyelhető ezek kölcsönhatása is, valamint a mesterséges beavatkozások – mint a nyelvjújtás – következményei.

2.5.1. Kapcsolatok, összefüggések más képzőkkel

Jól ismert tény, hogy ősi képzőink poliszém és multifunkcionális jellege miatt a névszó- és az igeképzés máig hatóan több ponton összekapcsolódott. Az külön érdekes, hogy szinte minden elemi képzőnknek lehetett kicsinyítő funkciója, és szoros etimológiai és szemantikai kapcsolat mutatható ki a kicsinyítés-becézés és a gyakorító, sőt valamennyire a mozzanatos igeképzés között. Finnugor *-*kk* képzőből ered a -*k* névszóképző, amely szintén működött kicsinyítő képzőként is (pl. *csücsök*, ill. vö. -*ka/-ke*, -*kó/-kő*), és ugyanerre a finnugor formásra vezethető vissza a már csak képzőbokokban kimutatható -*k* mozzanatos igeképző: *csipked*, *szurkál*. Az ugyancsak finnugor *-*r* a régiségből kimutatható mint -*r* kicsinyítő képző: *tompör*, *odor* és mint -*r* gyakorító képző: *tipör*, *csepereg*, *toporog*. Az uráli *-*tš* (esetleg -*č*) folytatása -*s* (és/vagy -*cs*) hangalakkal névszóképző lett kicsinyítő jelentéssel is, pl. *kővecs*, valamint kielemezhető elemi gyakorító képzőként is, pl. *keres*, *futos*, *tapos*, vagy képzőbokokban, pl. *kuksol*, *rágcsál*, *szürcsöl*.

Az etimológiai kapcsolatnak valószínűleg máig van kihatása: azokban a nyelvjárásokban, amelyek gazdagok gyakorító igeképzőkben, a kicsinyítő képzős származékok is jóval változatosabbak és gyakoribbak (vö. Kiss szerk. 2001: 354).

Itt lehet megemlíteni azt a képzőbokrot, amely két egykori kicsinyítő funkcióval bíró elemből állt össze (-*k* és -*ny* > -*ékony/-ékeny*), de csak melléknévképzőként adatolható első, Müncheni kódexbeli (1416/1466) előfordulása óta: *félekeñec* [félékenyek].

2.6. Az egyes képzők eredete és a kielemezhetőség kérdései

Mint a fentebb hivatkozott kutatásokból kiderül, mai kicsinyítő-becéző képzőink többségének eredete a nyelvtörténet korai időszakára, esetenként az uráli vagy finnugor korig vezethető vissza. Kialakulásuk, megjelenésük és adatolásuk változatos képet mutat. Azok az egykori kicsinyítő-becéző formánsok, amelyek csak történetileg mutathatók ki – még akkor is, ha ma valamelyik képző elemét alkotják – elhomályosultnak minősülnek. A termékenységiüket elvesztett morféma-ugyan kielemezhetők, de már elavultnak tekintendők. Egyes szóalakokban külön kell tisztázni azoknak a vélt vagy valós szóelemeknek a szerepét, amelyek hangzásukban egybeesnek valamely kicsinyítő képzőnkkel, a szótörténet azonban nem igazolja az eredeti diminutív jelentést, vagy idegen nyelvi származásra utal.

2.6.1. Ősi elemi képzőink

Arról a nyelvtörténeti közhelyről már volt szó, hogy ősi (uráli, finnugor eredetű) elemi képzőink – amelyeknek szinte mindegyike denominális nomenképző is lehetett – nemcsak rendelkeztek kicsinyítő-becéző funkcióval is, de gyakran ez volt az elsődleges, és ebből fejlődtek ki további, mindinkább dominánssá váló szerepeik.

A mára már elavult, de az ómagyar korban gyakori *-d* főnévképző finnugor (uráli) **-nt*-re vezethető vissza, a gyakorító *-d* képzővel azonos eredetű. Ősi kicsinyítő-becéző funkciójából fejlődött ki személynévképzői, majd helynévképzői szerepe. Főleg helynevekben őrződik, de előfordul egy-két személynévben, valamint egyéb származékban, pl. *Cegléd*, *Fonyód*, *Ónod*, illetve *Árpád*, *Ond*, *apród*, *gyengéd*. Legkorábbi, görög betűs adatai 950-ből származnak (vö. *Λεβεδίασ* [Levedi]). Korai nyelvemlékeink tanúsága alapján az ómagyar kor elejéről még csak tövégi magánhangzóval, *-di* formában adatolható, pl. a TA.-ban is így szerepel: *holmodi*, *lopdí* (1055). A kódexek nyelvéből csak szórványosan mutatható ki, ekkor már nem látszik eleven képzőnek, a kései ómagyar korra pedig már minden bizonnyal visszaszorult (vö. D. Bartha 1958: 103).

E formánsból elemisméltással még az ősmagyar korban kialakult a *-dad/-ded* képzőbokr ugyancsak kicsinyítő-becéző funkcióval. Ennek meglétét igazolja az első adat (*Kysded* [kisded]1283). Később inkább ’-féle, -szerű’ jelentést vett fel, ma is ezt a melléknévképző szerepet érezzük benne, vö. *tojásdad*. A 19. századi adatokban *ded* ’gyermek’ önálló szót is találunk, mivel a főnévi értékben is használt *kisded* ’kicsike, kicsiny’ szóalakot a nyelvújítók tévesen szóösszetételként értelmezték. A *-dad/-ded* ekkortól számít elavult képzőnek.

Szintén ősi eredetűek a már eredeti elemi formájukban elavult és/vagy elhomályosult fentebb már említett *-k*, *-r*; az ugyancsak említett *-cs* és/vagy *-s*, valamint az *-ny*, *-t* és *-sz* képzők is. A pusztai *-k* (1195 k.) a régiségben már korán kimutatható diminutív funkcióban is, azonban ebben a formájában korán elavult és elhomályosult, vö. *torok*, *far(o)k*, *fészek*. Mai kicsinyítő-becéző szerepét más kicsinyítő formánsokkal kapcsolódva összetett képzőként (képzőbokrban) érte el (ld. még *-ka/-ke*, *-kő/-kő*, *-cska/-cske*).

Az *-r* minden képzőfunkcióban – így diminutív formánsként is – teljesen elhomályosult, már az ómagyar korban sem volt eleven, a mai képzőrendszerben nem tartjuk számon csak a *-rog/-reg/-rög* gyakorító képzőbokr elemeként szoktuk megemlíteni. A

nyelvújítóktól kedvelt *-r* képző származékai csak részben köszönhetők e képző felújításának (vö. T. Somogyi 2011: 237).

A *-cs* és *-s* képzők bonyolult etimológiai és hangtani összefüggéseik révén két egymástól független, de akár közös eredetű, uráli **-ts* előzményből levezethető képzőnek is felfoghatók, mint erre már utaltam. Nem tartom feladatomnak, hogy az itt felmerülő kérdéseket tisztázzam, illetve állást foglaljak egyik vagy másik vélemény mellett. A korai adatoknál olvasati nehézségek is bonyolíthatják a problémát. Az biztos, hogy sem *-s*, sem *-cs* hangalakban kicsinyítő képzőként nem működik már önállóan. Produktív *-cs* képzőnk már egyáltalán nincs. Megfigyelhető, hogy diminutív *cs-s* képzőbokok viszont működnek, a kimondottan termékeny és gyakori *-cska/-cske* mellett számon tarthatjuk még ma is a kevésbé produktív és ritkább *-csa/-cse*, *-csi* kicsinyítő-becéző formánsokat (pl. *Julcsa*, *Borcsa*, *Marcsi*, *amcsi* 'amerikai', *pulcsi*). Ugyan van ma is egyszerű *-s* névszóképzőnk, de nem diminutív, hanem főleg melléknévképző funkcióban. Azonban néhány ritka képzőbokorban – vö. *-si*, *-só*, *-is* és a kissé gyakoribb, valamennyire eleven *-us* – kicsinyítő jellegű elemként szerepel, pl. *vaksi*, *buksi*, *popsi*; *muksó*; *Boris*, *Julis*; *cicus*, *kutyus*, *pelus* 'pelenka', *Annus*, *Magdus*.

Az *-sz*-nek és a *-t*-nek is csak történetileg mutatható ki kicsinyítő funkciója néhány elhomályosult származékban (pl. *ravasz*, ill. *menyét*, *nyest*). A *-t* uráli **-tt*-re vezethető vissza, de felmerült, hogy a *-d* zöngétlen változatának tekintsék. Valóban, több esetben az látszik, hogy a korai adatokban zöngétlen mássalhangzó után a *-di* helyett *-ti* szerepel (vö. *segisti* 1055). Ez a váltakozási lehetőség mindenesetre bonyolítja a helyzetet, de végül is a hasonlóságok ellenére két külön képzőt feltételezhetünk, amelyek esetenként keveredhettek. A *-t* a csak rövid ideig létező, korán elhomályosult *-(i)ta* képzőbokokban is kimutatható (pl. *bóbita*, *bokréta*, *pacsirta*).

Az uráli *-ś-* re visszavezethető *-sz* alakváltozataként szokás számon tartani egy affrikálódással keletkezett *-c* formánst is mint egykori kicsinyítő képzőt. Kevés származékát ismerjük (pl. *gomboc* ~ *gombóc*, *gömböc*), feltehetőleg nem volt se gyakori, se termékeny. Említése a *-ca/-ce*, *-ci*, *-có*, *-ica/-ice* kicsinyítő-becéző képzőbokok megléte miatt érdekes.

Az uráli **-n* képzőből származtatható *-n* ~ *-ny* sem volt soha jelentős formáns, inkább testesítő szerepet tölthetett be. Történeti képzőként is a periférián helyezkedik el, már az ómagyar korban is ritkának és elavultnak tekinthető, csak egy-két, főleg melléknévi származékban érezhető a diminutív motiváció, pl. *kicsiny*, *sovány*, *vékony*.

A ma egyetlen magánhangzóként jelentkező kicsinyítő képzők közül az *-i*-t kell kiemelnünk gyakorisága és produktivitása okán. Az ómagyar kori nyelvelmékekben még ritkán előforduló kicsinyítő-becéző *-i* az ősi **-j* képzőből fejlődött, és tulajdonképpen a még ma is élő *-a/-e* kicsinyítő képző alakváltozatának tekinthető. D. Bartha Katalin szerint (1958: 112) e minőségében első adata valószínűleg a *Kathy* [Kati] (1360) névalakban bukkant fel. A 16. század végétől egyre gyakrabban előforduló *-i* végű személynévnek és személyt jelölő köznevek *-i*-je részben nevek rövidülése, pl. *Mari*, *Juli*, részben német jövevénynevek (pl. *Betti*, *Frici*) révén alakult ki, de a játszi szóképzés is teremthetett *-i* képzős becéző jelentésű származékokat (pl. *néni*, *bácsi*). A különféle folyamatok együttesen járultak hozzá, hogy a kicsinyítő-becéző képzők közül egyre jobban kiemelkedjen az *-i*.

A már 1222-ben adatolt (*Bedeč* [Bedő]) valamelyest még ma is produktívnak tekinthető *-ó/-ő* több ugor kori képzőre vezethető vissza, származását tekintve azonos a melléknévképző *-ú/-ű~-jú/-jű*-vel. Az ugor **-m* és **-p* előzményből az ősmagyar korra szabályosan *-β*, a szintén ugor **-k* és **-ŋ*-ből pedig *-γ* fejlődött. Ezek a folyamatos melléknévi igenév képzőjéhez hasonlóan az őmagyar kor elején magánhangzóvá váltak, és az előttük álló szóvégi magánhangzóval kettőshangzót alkottak. Az így keletkezett *-au/-eü -ó/-ő*-vé, illetve *-ú/-ű*-vé egyszerűsödött. A nyíltabb változat mint kicsinyítő-becéző képző önállósult és elterjedt. A régi nyelvben gyakoribb volt, néhány köznevünk-ből világosan kielemezhető, pl. *apó*, *anyó*, másokban elhomályosult, pl. *mogyoró*. Ma sem számít teljesen elavultnak, személynevek becéző alakjában fordul elő, pl. *Kató*, *Janó*, *Gergő*, és bizalmas nyelvhasználatban köznevek mellett is újraéledni látszik, pl. *bratyó*, *teló*, *pingyó*.

2.6.2. Képzőbokok kicsinyítő elemekből

A kicsinyítő elemekből alakult képzők mai szinkrón szempontból csak igen nyomós okból tekinthetők összetett képzőnek, illetőleg képzőbokornak (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 172), történetileg viszont képzőbokornak szokás minősíteni minden megszilárdult képzőkapcsolatot. A jelen áttekintés jellege miatt a műszóhasználatot illetően a továbbiakban ez utóbbi értelmezést részesítem előnyben.

Többségében az ő- és őmagyar korban keletkezett képzőbokraink ősi elemi képzőkből tevődtek össze igen nagy változatossággal. Meglehetősen sokféle variációban fordultak/fordulnak elő, közülük elsősorban a gyakori, legalább valamely időszakban termékeny formánsokat vesszük sorra.

A ma legelevenebb ezek közül a *-cska/-cske*, amely azonos szerepű *-cs* képző és *-ka/-ke* képzőbokor összetapadásával viszonylag későn, a kései őmagyar korban keletkezett magyar fejlemény. Első ismert adata a Jókai-kódexben (1372 u.) fordul elő (*helleczken* 32), ettől kezdve viszont folyamatosan adatolható (vö. Szegfű 1992: 304). Egyes erdélyi nyelvjárásokban nagyító szerepe is megfigyelhető, pl. *ügyesecke* 'nagyon ügyes', *meredekecke* 'igen meredek' (vö. Kiss szerk. 2001: 354).

A napjainkban is határozottan gyakori, bár korlátozottan produktív (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 168–70) *-ka/-ke* az egyszerű kicsinyítő *-k* és a szintén kicsinyítő funkciójú *-a/-e* összetételéből keletkezett még az ősmagyar korban. Legkorábbi lejegyzéseiben egyénneveken fordul elő. A képzőnek számos jelentésárnyalata alakult ki az elsődleges kicsinyítő-becéző funkcióból (vö. D. Bartha 1958: 114–5).

Ugyancsak az egyszerű kicsinyítő *-k* és a szintén kicsinyítő funkciójú *-ó/-ő* összetételéből keletkezett feltehetően még az ősmagyar korban a ma már elavulóban lévő *-kó/-kő*. Első adatait a 13. századból ismerjük, vö. *Gyurco* (1219), *Janko* (1277). A régi nyelvben jóval gyakoribb volt, veláris változatban ma is előfordul személynevek becéző alakjában, pl. *Lackó*, *Ferkó*, *Petykó*, és felismerhető néhány köznévben is, pl. *szánkó*, *pejko*, *mackó*. Érdekeség, hogy elhomályosult származékai közé tartozik a *fakó*, amelynek eredeti jelentése 'fából készült', idővel viszont lószínnévként is megjelent.

Az *-i*-vel kibővült *-ika/-ike* és *-ikó* is egyaránt az őmagyar korban jött létre. Mindkét képzőbokor csak később, az *-i*-s becéző alakok elterjedésével vált gyakoribbá, pl. *őzike*, *ládika*, *pálcika*, *házikó*, *ládikó*, *Anikó*, a dajkanyelvben igen kedveltek ma is. Esetenként a *-cska/-cske*-vel váltakozhatnak, pl. *húsocska* ~ *husika*, *szemecske* ~ *szemike*,

lábacska ~ *lábikó*. Megjegyzendő, hogy az *-ikó* magas hangrendű *-ikő* párja csak az újabb keletkezésű *Enikő* névből mutatható ki.

Mai köznyelvünkben a *pufók* szavunk őrzi az egykori kicsinyítő-becéző *-ók/-ők* képzőbokrót. A kicsinyítő *-kó/-kő* fordítottja, elemei ugyanazok, és szintén még az ősmagyar korban keletkezhetett. A becézésen kívül a régi nyelvben, nyelvjárásokban kifejezhetett nagyítást, sértő megnevezést, pl. *szemők* 'nagy szemű', *orrók* 'nagy orrú'. Ma már ritka, elavult toldalék. Személynevek becéző képzőjeként is régies, illetőleg nyelvjárásias, pl. *Erzsók*, *Istók*.

A *-csa/-cse* kicsinyítő képzőbokor előzménye még az ősmagyar korban alakult ősi kicsinyítő funkciójú denominális elemekből. A deminutív *-s* és *-cs* etimológiai, hangtani összekapcsolásának kérdésére már utaltunk. D. Bartha (1958: 113–4) együtt tárgyalja a *-sa/-se* és *-csa/-cse* formánsokat mint alakváltozatokat. A TNyt. egyfajta funkciómegoszlásra is rámutat, miszerint előbbi csak személyneveken fordul elő, utóbbi viszont egyre gyakoribbá válik közneveken (vö. Szegfü 1992: 303). Itt is meg kell említeni, hogy az *s*-sel írt adatok *cs*-s olvasata nem zárható ki, tehát nem dönthető el a kérdés minden kétséget kizáróan, ez vonatkozhat a TA.-beli *ursa* elemzésére is (vö. Hoffmann 2010: 74). Egyértelműen *cs*-vel olvasható már: *toluaiLa* [tolvajcsa] (1416 u.). A ma is használatos *tócsa*, *vércse*, *szárcsa* származékokban már teljesen elhomályosult. A szlávóniai nyelvjárás szívesen élt vele. A nyelvújítók is alkottak vele származékokat, de ezekből csak néhány maradt meg, pl. *szemcse*, *üvegcsé*. A mai köznyelv főleg keresztnév becéző alakjában őrzi, pl. *Julcsa*, *Borcsa*, de produktívnak nem számít.

Az egyéb *-cs* kicsinyítő elemet tartalmazó képzőbokok (*-csi*, *-csó/-cső*) kialakulása az eddigiekhez hasonlóan történt, az *-i*, illetve az *-ó/-ő* kicsinyítő képzőkkel összekapcsolódva. Ezek közül az elterjedtebb a *-csi*. Későn jelentkezik, első adata az ESz. szerint 1772-ből való. Néhány keresztnév (egyénnév) becéző alakjában ma is kedvelt, pl. *Marcsi*, *Karcsi*, *Julcsi*, és a bizalmas nyelvhasználatban és a játszi szóképzésben is szerepet kap, nem csak főnévi alapszó mellett, pl. *uncsi*, *fincsi*, *repcsi*, *turesi*, *telcsi*.

Látható, hogy kicsinyítő képzőink körében képzőbokor-családok kialakulása figyelhető meg a dominánsabbnak tűnő mássalhangzóhoz kapcsolódva. A jellemzően *-k*, illetőleg *-cs* elemet tartalmazók mellett számon tarthatunk *c*-s képzőbokrokat is. Ide sorolható elsősorban a *-ci* (1795), a *-có* (18. sz. vége), a tévesen kikövetkeztetett *-ca/-ce*, valamint az ebből bokrosított, illetőleg analógiásan alakult *-ica*. Találhatunk még egyéb variációkat is több-kevesebb gyakorisággal, pl. *-uci*, *-óc(a)*/*-őc(e)*, vö. *babuci*, *babóca*, *gyerkőc(e)* stb. A kicsinyítő-becéző képzésekre általában is igaz, hogy a képzőbokokban részt vevő elemek hangalakjukat és a sorrendjüket tekintve igen sokféle variációt mutatnak. Ezek összességének itt még a felsorolását sem kísérelhetjük meg, az adott kereteken belül csak néhányat mutatunk be.

A *-ci* feltehetően már a középmagyar korban keletkezett. Eleinte személynevek csonkított tövéhez kapcsolódva fordult elő, pl. *Berci*, *Marci*. Mai nyelvünkben köznevek csonkított tövéhez társítva a bizalmas társalgási nyelvben és az ifjúsági nyelvben eleven, pl. *foci*, *zaci* 'zálogház', *főci* 'földrajz', *ruci* 'ruha', *naci* 'nadrág', *tünci* 'tündér'.

A *-có* a kicsinyítő *-c* és kicsinyítő *-ó* összekapcsolódásával létrejött újabb keletkezésű toldalék, ma nincs palatális párja. Esetenként a *-ci* képzővel váltakozhat: *naci* ~ *nacó*. Személyneveknél is a csonkított tőhöz járul, pl. *Fecó*, *Jocó*, *Jucó*. Terjed a bizalmas társalgási, valamint az ifjúsági nyelvben és a szlengben is, pl. *kecó* (< *kérő* 'lakás').

A *-ca/-ce* hatóköre személynevek mellett hasonló a *-ci* és *-cő* becéző képzőkéhez, többször váltakozhatnak is, pl. *Juci* ~ *Jucő* ~ *Juca*. A *ca* vagy *ce* végű főnevek esetében viszont gyakran idegen (főleg szláv) nyelvi átvételről van szó, pl. szl. *palica* < *pálca*, szl. *kamenica* < *kemence*, szl. *lavica* < *lóca*, illetőleg az ezek alapján tévesen elvont képzőről (vö. *tárca*).

Érdekes még a szintén újabb keletkezésű *-ica(/-ice)* kicsinyító-becéző képzőborkor. Elemei a kicsinyító-becéző *-i* és a becéző *-ca(/-ce)*, de elterjedésére hathatott a hasonló szláv képző (pl. *gerlice*), még akkor is, ha az *ica*, esetleg *ice* végű szláv szavak asszimilálódásuk során *ca/ce* végűvé váltak a magyarban. Főleg női nevek becéző alakjában használatos, pl. *Ágica*, *Katica*. Előfordul személyek kedveskedő említésére, megszólítására használt köznévből képzett szóalakokban is, pl. *hugica*, *tubica*. Nem tekinthető teljesen elavultnak, a játszi szóképzésben a *-cska/-cske*-vel váltakozva is megjelenik, pl. *rókica* 'kisróka, rókácska', *nyakica* 'nyakacska'. Palatális változatban alig jelentkezik.

2.7. Kicsinyító képzőkkel alakilag egyező szóvégződés

A névszóvégződéseket vizsgálva nem ritkák az olyan szavak, amelyek gyakori előfordulású kicsinyító képzőkkel mutatnak alaki egyezést. Ezekben az esetekben a szó eredetének és a jelentésének a vizsgálata alapján deríthető ki, hogy mi okozza a mai szóalakok szóvégeinek az összecsengését.

2.7.1. Jövevényszavak végződései, jövevényképzők hatása

Idegen nyelvekből átvett szavaink között elég jelentős azoknak a száma, amelyek az említett körbe tartoznak. Legtöbbjük szláv kölcsönszó, pl. *macska*, *sapka*, *szarka*, *uborka*, *kanca*, *gerlice*, *mérce*, *lencse* stb. Vannak még olasz (pl. *táska*), német (pl. *tárcsa*, *pincsi*), sőt latin eredetű átvételek is (pl. *tacsókó*), stb. Ha kielemezhető is valamely idegen képző az átadó nyelvben, a magyar szempontjából ezek a szavak nem számítnak származékszónak.

A 2.6.2. pontban több képzőnkél is volt arról szó, hogy főleg szláv nyelvi hatások is erősítették terjedésüket, megerősödésüket. Tisztán jövevényképzőről ebben a körben nem beszélhetünk, Zsemlyei Borbála (2007: 253–4) az Erdélyi magyar szótörténeti tár általa feldolgozott adatai alapján ugyan elkülönít egy *-ja*, egy *-ica* és egy *-uca* kicsinyítő képzőt, amelyek a románból kerültek az erdélyi magyar nyelvhasználatba, de az is igaz, hogy román eredetű szavak mellett fordultak elő, nagyon erős román kölcsönhatású területen jelentkeztek, és nem váltak produktívvá a magyarban. A jövevényképzők és a kölcsönhatások kérdésének bővebb kifejtésére most nincs mód, de annyit még érdemes hozzátenni, hogy a becéző neveknél még erősebbnek mutatkoznak az idegen nyelvi hatások a képzők használatában is.

2.7.2. Szóvégváltozások, képzőváltások

Egészen más a helyzet, amikor egy-egy képzett szó analógiásan idomul valamely kicsinyítő képző származékhoz. Többféleképpen is lejátszódhatnak ezek az alapvetően morfofonetikai változások.

Jól követhető a szóalak módosulása a következő tipikus esetekben: *fecsege* < *fecske*, *lebege* < *lepke*, *cinége* < *cinke*. Az eredeti *-e* melléknévi igenévképző egy *-g*

gyakorító képzős onomatopoetikus ígéhez járult, és a főnevesült igenév hangzásában átalakult, végül beilleszkedett a kicsinyítő képzős főnevek sorába. Arra is látunk példát, hogy mindkét szóalak megmarad (*cinege* ~ *cinke*).

Természetesen az onomatopoetikus tövekhez – mintegy szófajjelölőként – közvetlenül is járulhat az állatnevek mellett viszonylag gyakori *-ka/-ke* képző, és nem mindig lehet megállapítani, hogy a mai szóalak létrejöttében milyen folyamatok játszódtak le, pl. a *csirke* esetében sem.

A szófajváltáson és a két nyílt szótagos tendencia érvényesülésén túl hangátvetés is közrejátszott abban, hogy a *szökőse* < *szőcske* alakváltozás létrejöjjön.

2.7.3. Szóégváltozás képzőelvonással

Az alapszó szófajának kérdéseit taglalva a 2.2. pontban már utaltunk azokra az esetekre, amikor az alaki egybeesés képzőelvonás révén jött létre. Ezekben az esetekben sem kicsinyítő képzéssel van dolgunk (vö. *irkál* > *irka*, *rágcsál* > *rágcsa*), így e pontban is meg kell említeni a problémát.

3. A kicsinyítő-becéző képzők szerepe képzőrendszerünk történetében

Az eddigiekből jól érzékelhető, hogy a névszóképzés, valamivel szűkebben a szófajtartó főnévképzés története gyakorlatilag egybeesik a kicsinyítő-becéző képzők történetével, hiszen jóformán minden olyan elemi képzőről szó kell, hogy essék, amely valahogy kapcsolatba hozható a kicsinyítés-becézés témakörével, valamikor volt kicsinyítő szerepe, ha éppen nem ez volt az elsődleges szerepköre. Összetett képzők esetén a kérdés úgy tehető fel, valamely eleme érintett-e a kicsinyítés témakörében. Nyilvánvaló, hogy alig maradhat ki egy-két formáns, ha összeállítjuk az érintettek listáját. Az ómagyar korról és előzményeiről alapos áttekintés alapján tudunk tájékozódni a TNyT.-ben (Szegfű 1991: 200–50, 1992: 271–8, 302–6, 314–20), ebből kiindulva lehet keresni a választ, milyen szerepet töltöttek be, töltenek be a kicsinyítő-becéző képzők képzőrendszerünk és nyelvünk történetében.

3.1. A kicsinyítés az egyes nyelvtörténeti korokban

Az egyes kicsinyítő-becéző képzők, képzőbokrok eredetének, történetének, jellemzőinek felvázolása után érdemes összefoglalni az egyes nyelvtörténeti korok eseményeit, hogy a névszóképzés e részrendszerének alakulását folyamatában láthassuk. Az itt tárgyalható képzők kialakulása, rögzülése, a rendszer átalakulása nagyjából a középmagyar korra befejeződött, ekkortól jobbra csak a gyakorisági, termékenységi arányok változtak, esetleg egy-egy újabb formáns (többnyire már meglevő elemek összekapcsolódásával) jelentkezett.

Az ómagyar korról, illetőleg a korai ómagyar kor elejéről a kicsinyítés-becézés vonatkozásában is annyit lehet tudni, amennyi a rokon nyelvi összevetésekből és a későbbi nyelvi adatokból kikövetkeztethető. A diminutív szerepű képzők közül a leggyakoribb a *-d(i)* volt (zöngétlen mássalhangzók után esetenként zöngétlen változatban is). További gyakori képzőnek bizonyulnak az *-a/-e*, *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* formánsok, ritkábbnak pedig a *-t*, *-cs* (? ~ *-s*), *-r*, *-sz* ~ *-c*. Látható, hogy egy-egy morféma több hangalakban is jelentkezhetett, a már lejegyzett adatoknál az olvasati bizonytalanságok is nehezíthetik

esetenként az állásfoglalást abban a kérdésben, hogy melyik elemi képzőről vagy változatáról van szó.

Még az ómagyar kor folyamán csökken ennek a kérdésnek a jelentősége, hiszen megindul az elemi képzők visszaszorulása, elavulása. Ennek elsődleges oka a bokrosulás felerősödése, a korábban keletkezett képzőbokrok (*-ka/-ke*, *-csa/-cse*) mind gyakoribb használata, új képzőbokrok (*-cska/-cska*) létrejötte, és ezzel párhuzamosan a régi elemi képzőt tartalmazó kicsinyítős származékok képzett voltának elhomályosulása. Néhány képzőbokor átmenetinek bizonyul (*-ta/-te*), a későbbi időszakokban már nem számolhatunk vele. Fontos tényező a korszak közepén annak a több formánsból kialakult egyelemű képzőnek, az *-i*-nek a megjelenése, amelynek a karrierje a későbbi korokban fog kibontakozni.

A középmagyar korra az *-i* előretörése (vö. Sárosi 2003), és az *-i*-vel alakult képzőbokrok (*-ikó*, *-ika/-ike*) terjedése a jellemző, valamint az, hogy a *-ka/-ke*, *-cska/-cske* tovább erősödik, viszont a *-csa/-cse*, *-kó/-kő* a nyelvterület nagyobb részén kezd háttérbe kerülni. Mindennek eredményeképpen az újmagyar korra nagyjából a maihoz hasonló helyzet áll elő, természetesen a most itt számba nem vehető, de lényeges területi különbségekkel (vö. Kiss szerk. 2001: 354).

3.2. A nyelvújítás szerepe a kicsinyítés-becézés szempontjából

A következő időszakra a nyelvi egységesülés erősödése mellett a nyelvújítás nyomta rá a bélyegét. A kicsinyítés-becézés rendszerén is nyomott hagytak a tipikus szókincs bővítő módszerek, amelyek a szófaji „szabálytalanságok” mellett régi-új képzőkkel bővítették-frissítették az állományt.

A szabálytalannak tartott nyelvújítási szóalkotások közé tartoznak azok a már említett (vö. 2.2.) *-ka/-ke* képzős származékok, amelyek alapszava nem valamely névszó, hanem ige vagy igei természetű kötött fő (vö. *szipka* 1792, *röpke* 1820, *találka* 1847, *zárka* 1881). Ezekhez hasonlóak a szintén a nyelvújítóktól alkotott vagy elterjesztett ugyancsak deverbális képzések is, pl. *kíváncsi* (1772), *turcsi* (?1803, 1846). Mindenképpen érdemes azonban megjegyezni, hogy ezekben az esetekben a kicsinyítés elég tágan értelmezhető, inkább csak valamiféle diminutív jellegről van szó, ezek a szóalkotások egyediek, nem szolgáltak mintaként.

A szófajon belül tartott mesterséges képzések között sem jelentékeny a kicsinyítő származékok száma. A nyelvújítóktól felelevenített, egykor ugyanebben a funkcióban használatos képzők közül a *-cs*-t és a *-csa/-cse*-t említhetjük mint legjellegzetesebbeket. Nem váltak se gyakorivá, se produktívá, a velük alkotott szavak többsége már nem is eleme a mai szókészletnek vagy régiesnek minősíthető, esetleg lexikalizálódott, pl. *labdac*s (1833), *szegecs* (1835), *uracs* (1787), *várac*s (1787), illetőleg *szemcse* (1828), *üveg-cse* (1848), *levélcse* (1808) stb.

A NyÚSz. Függelékében szerepel a *-c* névszóképző, bár csak igen kevés példával. A *jegec* (1842) NyÚSz.-beli szócikkeiből kiderül, hogy a *jég* főnévből képzett kicsinyítő jelentésű származékot kívántak alkotni ’kristály’ értelemben. Javaslatként ugyanerre volt még *jégecs* és *jégcse* szóalak is, de átmenetileg sem terjedtek el.

A szintén nyelvújítási alkotásnak tekinthető *gyerkőc* (1854) ő-je miatt nem származékosan biztosan egyszerű *-c* képzős származéknak.

A nyelvújítók alkották a *tárca* (1834) szót is a *tár* főnévből a *ca/ce* végű szavakból tévesen kikövetkeztetett *-ca/-ce* kicsinyítő képzővel.

A nyelvújítás kedvelt szóalkotásmódjai közé tartozik az elvonás, ebben a témakörben az *irkál* > *irka* (1806), *firkál* > *firka* (1810) és *csúszkál* > *csuszka* (1787) szópárookra kell visszautalnunk, amelyekről a 2.2. pontban már ugyancsak volt szó.

4. Mai tendenciák a kicsinyítő-becéző képzők használatában. Összefoglalás és kitekintés

Ahogy nyelvünk története, úgy a magyar kicsinyítő-becéző képzők története sem lezárt folyamat. A meglévő, szükségszerűen szüksézzáú grammatikai összefoglalásokon túl csak külön tanulmányban lehet azt feltárni, hogy a névszóképzés e viszonylag szűk területe ma milyen képet mutat, és milyen változások jelezhetők előre.

Az egyértelmű, hogy mai, a köznyelvben használatos kicsinyítő-becéző képzőállományunk a csak kielemezhető és a produktív formánsok tekintetében is igen gazdag, és egyértelmű folytonosságot mutat a megelőző korok megfelelő morfémakészletével egészen az ősmagyar korig, sőt az uráli-finnugor alapnyelvig visszamenőleg.

Az esetleges újabb képzők is idomulnak a rendszerhez, de azért észrevehető, hogy újabban gyakoribb a korábban inkább kétalakú, hangrendileg illeszkedő formánsok – főleg becéző szerepben – veláris túlsúlya (pl. *Teca*, *Ferkó*, *teló* stb.). Nincs palatális változata az újabban elevennek mutatkozó, bár nem gyakori *-us* képzőnek sem. Az egyalakú *-esz* diminutív szerepben éled újra (a közvetlen előzményének tekinthető deverbális és denominális *-asz/-esz* nem ebben a funkcióban működött), terjed becéző képzőként (vö. *Karesz* < *Károly*, *Gabesz* < *Gábor* ~ *Gabriella*, *Maresz* < *Mária*, *Matyesz* < *Mátyás* ~ *Máté*) és köznevek csonkult töve mellett főleg az ifjúsági nyelvben (pl. *pálesz* 'pálinka', *pöresz* 'pörkölt', *lomesz* 'lomtalanítás', *kolesz* 'kollégium', *bocsesz* 'bocsánat').

Elsősorban az ifjúsági nyelvben és a szlengben találkozhatunk nagy képzőgazdagsággal, esetenként párhuzamos (szinonim) képzésekkel, amelyek a bizalmas nyelvhasználatba egyre jobban áttérjednek. Az így használt származékok sok esetben már elvesztik a kicsinyítő értelmet, nem egyszer tévesen értelmezik „udvarias” formának az ilyen szóalakokat (vö. *köszike*, *bocsika*). Fokozottan érvényesül, hogy az eredetileg diminutív toldalékok nem csak főnévi alapszóhoz járulhatnak (vö. *édi* 'édes', *ari* 'aranyos', *uncsi*, *szupi* 'szuper', *speckó* 'speciális')

Jellemző, hogy a leggyakoribb, legproduktívabb *-cska/-cske*, *-ka/-ke*, *-i* mellett számos újnak tűnő, vagy a régiségből, illetőleg a nyelvjárásokból felelevenített, elterjesztett képzőalakokkal találkozhatunk (pl. *kutyuli*, *csajszí*, *pinyó* 'pince', *szenyó* ~ *szenya* 'szendvics', *vinyó* 'merevlemez, winchester'), ami mindenképpen a nyelvhasználók kreativitását, változatosságra törekvését tükrözi. Tehát jóval több formánssal számolhatunk, mint amennyit például a MGr. felsorol (2000: 316). Kérdés természetesen, hogy melyek maradnak meg, válnak esetleg termékeny mintává, és melyek esnek ki az idő és a beszé-lőközösség rostáján.

Egyre terjed a kicsinyítés mint a lekicsinylés, pontosabban az eljelentéktelenítés nyelvi eszköze. Ez korántsem új, de napjainkban sokszor megfigyelhető jelenség (vö. *nőcske*, *tünti* 'tüntetés').

Azt csak remélhetjük, hogy a túl sok kicsinyítő képzős alakot funkciótlanul használó, helyenként már érthetetlen társalgások nevetségessége visszazökkenti a kicsinyítést

a rendszerbeli helyére. Azzal azonban számolnunk kell, hogy a rövidség nagy előny lehet. Erre mutat a *csokoládé* példája, amely jobbára már csak a hivatalos nyelvhasználatban maradt meg, szinte mindenütt a helyébe lépett a *csoki* (1932).

Végül, de nem utolsósorban ezen a téren érdemes erősíteni a nyelvjárási vizsgálatokat is mind szinkrón, mind diakrón vonatkozásban, nemcsak azért, mert a történeti dimenzió csak területileg értelmezhető igazán, hanem azért is, mert a mai köznyelvben zajló folyamatok jobb megértéséhez, a rendkívüli alakgazdagság és érdekes funkcionális bővülések feltárásához a területi nyelvváltozatok elmélyült tanulmányozása elengedhetetlenül szükséges.

Hivatkozások

- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- ESz. = Zaicz Gábor főszerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, 2., átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1993: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II, Budapest, Akadémiai.
- Hajdú Mihály 1974: *Magyar becézőnevek (1770–1970)*, Budapest, Akadémiai.
- Hajdú Mihály 2003: *Általános és magyar névtan*, Budapest, Osiris.
- Hoffmann István 2010: *A Tihanyi Apátság alapítólevele mint helynévtörténeti emlék* (A Magyar Névértéktár kiadványai 16.), Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000: Morfoszintaktikailag semleges képzések, in Kiefer Ferenc szerk. 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3. kötet. Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 165–215.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Ladányi Mária 2007: *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76.), Budapest, Tinta.
- MGr. = Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MKSz. = Janurik Tamás 2009: *Magyar képzőszótár*, Budapest, Akadémiai.
- MSzFgrE. = Lakó György főszerk. 1967–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* I–III, Budapest, Akadémiai.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902–1908: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest.
- Petőfi-szótár = J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre szerk. 1973–1987: *Petőfi Sándor életművének szókészlete* I–IV, Budapest, Akadémiai.
- Sárosi Zsófia 2003: A képzők, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 612–14.
- T. Somogyi Magda 2011: A felújított és megújított képzők. A nyelvújítás hatása a képzőrendszerre, in Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 229–47.

- T. Somogyi Magda 2016: Szókincsbővítés az ifjúsági nyelvben, avagy a halhatatlan nyelvújítás, in Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Generációk nyelve* (Magyar szemiotikai Tanulmányok 35–36.), Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 97–107.
- Str.Morf. = Kiefer Ferenc szerk. 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3. kötet. Morfológia*, Budapest, Akadémiai.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 188–258.
- Szegfű Mária 1992: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 268–320.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- TNyt. = Benkő Loránd szerk. 1991–1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Zsemlyei Borbála 2007: Kicsinyítő képzők elterjedése az erdélyi régiségben, in Hoffmann István – Juhász Dezső szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*, Debrecen – Budapest, Nemzetközi Magyarisztantudományi Társaság, 249–57.
- Zsemlyei Borbála 2011: *Kicsinyítő képzők az erdélyi régiségben* (Erdélyi Múzeumi Füzetek 268.), Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület.